

**“SHAJARAYI TURK” ASARIDAGI BA’ZI ETNONIMLARNING HOZIRGI O‘ZBEK
ETNOTOPONIMLARIGA MUNOSABATI**

Abduvaliyeva Kamola Shavkat qizi
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti
tel.:+998997961502
Email: kamola.z@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” asaridagi etnonimlar asosida bugungi etno toponimlar tahlil qilingan. Tahlil davomida asardan keltirilgan parchalar, olimlarning qimmatli fikrlari, etnotoponimlarning joylashgan o‘rinlari haqida ma‘lumotlar berilgan. Barlos, do‘rmon, jaloyir, mang‘it, nayman, qang‘li, qiyot, qipchoq va boshqa etnonimlar asosida shakllangan va bugungi kunda ham keng qo‘llanib kelinayotgan toponimlar, ya‘ni tuman, shahar, qishloq, ovul, mahalla, ovul va ko‘cha nomlari keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Etnonim, toponim, etnotoponim, urug‘-qabila, barlos, do‘rmon, jaloyir, mang‘it, nayman, qang‘li, qiyot, qipchoq, arlot, kerayt.

Ba‘zi bir urug‘-qabilalar nomi bugungi kunga kelib unitib yuborilmoqda. Lekin ularning katta qismi hozirda viloyatlarimizning tarkibida joy nomlari sifatida yashab kelmoqda. O‘rganish jarayonida “Shajarayi turk” asarida etnonim sifatida o‘rganayotgan urug‘-qabilalar nomi bugungi kunda toponim, etnooykonim sifatida uchrayotganligini kuzatamiz. Shunday etnonimlardan barlos, do‘rmon, jaloyir, mang‘it, nayman, qang‘li, qiyot, qipchoq va boshqalar kabilar misol bo‘la oladi. Ularni barcha viloyatlarimizda kichik joy nomlari sifatida uchratamiz. Aholisiga nisbadan urug‘ nomi sifatida qo‘llanilmasa ham, joy nomi sifatida mavjud. Ushbu etnooykonimlarga -lik qo‘shimchsini qo‘shish orqali aholisini ifodalanadi.

Qipchoq etnonimi: O‘zbek urug‘laridan eng katta va asosiy qabilalardan biri qipchoq qabilasidir. Ushbu qipchoq etnonimi katta tarixga ega. Uni tadqiq qilish jarayonida uning anglatgan ma‘nosi bugungi kunga kelib o‘zgarib ketganligiga guvoh bo‘lamiz. N.A. Baskakov “Shajarayi turk” asari bilan bir qatorda “Razvat us-safo”, “Tarixi mulki ajam” va boshqa asarlarni o‘rganish asnosida qipchoq etnonimi haqida o‘z fikrini bildiradi. U “qipchoq” so‘zining qipchoq va qipichoq shakllarini keltirib, u daraxtning qobig‘i va kavagi ma‘nosini bildirishini ko‘rsatdi¹.

Qipchoqlar hozirgi turlik xalqlarning bir qanchasining tarkibida uchraydi. Masalan, o‘zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar va qirg‘izlar tarkibida ushbu etnonim mavjud. Bugungi kunda ham ushbu xalqlar yashaydigan hududlarda qipchoq toponimi uchraydi. Qipchoqlarning kirib kelishi borasida turli olimlar turli fikrlar berdi. Ushbu etnos Movarounnahrda qadimdan yashab kelganligi haqida isbotlovchi dalillar yetarlicha. Masalan, N.A. Aristov qipchoqlarni eramizdan avvalgi 159-yilda Farg‘ona, Zarafshon, Toshkent, Xorazm hududlarida yashaganligi haqida yozib qoldirgan².

Samarqand viloyatining Bulung‘ur, Kattaqo‘rg‘on tumanlarida qipchoqlar o‘troqlashib qolganlar. Samarqand viloyatiga oid toponimlar tarkibida qipchoq etnonimiga oid bo‘lgan joy nomlari ham ko‘plab uchraydi. Misol uchun Kattaqo‘rg‘on tumanidagi Qipchoq, Qipchoqrabot;

¹ Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз // Советская этнография. – 1964. – №2. – С. 23

² Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народности и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896. – С. 75-86.

Jonboy tumanidagi Sariqipchoq; chelak, Narpay, Pasdarg'om tumanlaridagi qoraqipchoq qishloqlari buning yorqin misolidir.

Arlot: “Ikkinchi o'g'li Arlat. Aning ma'nosi otaning sevar o'g'li temak bo'lur. Arlat bir kishining oti turur. Ani otasi ko'p sevar erdi. Aning uchun Arlat tedilar. Barcha Arlat eli aning nasli tururlar”.

Arlot – Chingizxon o'z o'g'li Chig'atoyga taqdim qilgan to'rtta mo'g'ul qabilasidan biri. Bu qabila hozirgi Afg'onistonning shimoliy qismida o'rnashib qoladi³. Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida ham etnonim, ham toponim sifatida saqlanib qolgan. Peshku tumanida allot, Qorako'l tumanida olot shaklida uchraydi.

Barlos: “Uchunchi o'g'lining oti Qachuli. Aning o'g'lining oti Erdamchi barlas. Barcha barlas eli muning nasli tururlar. Oqsoq Temur ushbu urukdin erdi. Barlasning ma'nosi sipahsolor temak bo'lur”.

Barlos – o'zbek qabilalardan biri. Barloslar Respublika hududida ko'chmanchi o'zbeklardan (XV–XVI) oldin yashab kelgan qabilalardan biridir. Hozirgi paytda barloslarning avlodlari Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida yashaydi⁴. Samarqand viloyatining Bulung'ur, Ishtixon, Jizzax viloyatining Baxmal, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo tumanlarida Barlos, Barlosguzar hamda Chiroqchi va Kasbi tumanlarida esa Barlosto'p nomli qishloqlar bor.

Bayovut: “Bu el ko'p uruq bo'lurlar. Ammo yaxshisi va ko'pragi ikki o'ruq bo'lur. Birisina Jadayin bayovut va taqi birina Makrin bayovut derlar. Jadayin va Makrin tegan oqaturg'an ikki ulug' suv bo'lur. Ul suvlarning yoqasinda o'ltururlar erdi”.

Boyovut – Respublikamiz hududida qadmdan yashab kelgan urug'lardan biri. Rashid ad-dinning “Jome ut-tavorix”, Abulg'oz Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarlarida Chingizxon qo'shinlari bilan birga kelgan qabilalar orasida ham boyovut urug'i tilga olingan. Boyovut “boy”, “boylar” demak. Qozoqlarning arg'in qabilasi tarkibida ham bayavut urug'i qayd qilingan. Ba'zi bir olimlar (masalan boshqird olimi R.G. Kuzeyev) boyovut bilan bayot aslida bir qabila deb hisoblaydi⁵.

Boyovut toponim sifatida ham yurtimiz hududlarida uchraydi. Fikrimizga eng yorqin misol sifatida Sirdaryo viloyatining Boyuvut tumanini olishimiz mumkin.

Dug'lat etnonimi: “Sakkizlanchi o'g'lining oti Buljar dug'lan. Mo'g'ul oqsoqni dug'lan der. Bir oyoqi oqsoq erdi. Barcha dug'lat uruqi aning nasli tururlar”.

Duglat, duvlat, dulat – ushbu etnonim yuqoridagi izohga binoan olib qaraydigan bo'lsak, “cho'loq, oqsoq” ma'nolarni beradi. O'zbek, qozoq, qirg'iz xalqlari orasida ushbu etnonim uchraydi. Jizzax viloyatining Baxmal tumanida Duvlat degan qishloq mavjud.

Do'rman etnonimi toponim sifatida ham mavjud. Asarda uning ma'nosi asarda quyidagicha izohlanadi: mo'g'ul to'rtni do'rman der. Yot el bu yigitlarga do'rmanlar teb ot qo'ydilar.

Do'rman (do'rmon) – XVI–XVIII asrlarda Dashtiqipchoqdan kelgan o'zbek qabilalaridan birining nomi. Do'rmonlar Zarafshon vodiysida, Surxondaryo va Toshkent vohalarida, qisman Xorazmda yashagan⁶. Qiziltepa, Samarqand, Narpay, Romitan, Asaka, Kitob, Kasbi, Qamashi, Qibray, Jomboy, Qorako'l, Ishtixon, Jondor, tumanlarida Do'rmon, Do'rmoncha, Do'rmonon qishloqlari bor.

Jalayir: “Jalayir elining zikri: Qadim el turur. Benihoyat ko'p bo'lur erdi”⁷.

Jaloyir (Jalair) – o'zbek, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoqlar tarkibiga kirgan turk-mo'g'ul qabilasi. O'zbek jaloyirlar Toshkent, Buxoro vohalarida, Nurota tog'lari etaklarida, Jizzax,

³ Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – B. 164.

⁴ Qorayev S. Toponomika. – T., 2006. – B. 171.

⁵ O'sha manba. – B. 175.

⁶ Qorayev S. Toponomika. – B. 175.

⁷ Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 42.

Kattaqo'rg'on, Navoiy, Qorako'l tumanlarida, xorazmda yashagan va ikkita katta – qaychili va bolg'ali hamda boshqa mayda urug'larga (qarg'ali, boshqird, qoraabdali, qorako'l, qorachopon, chuvuldoq, jastaban) bo'lingan⁸. Zomin, Kattaqo'rg'on, Narpay, Xatirchi, Jarqo'rg'on, Sho'rchi, Zangiota, Qibray, Quva tumanlarida Jaloyir, Rishton tumanida Jaloyirchek qishloqlari bor.

Kerayit: “Kiraytning manosi qoraburan temak bo'lur. Bir kishining yetti o'g'li bor erdi. Yettisi ham qora. Onlarg'a xalq qiroytlar derlar erdi. Shundan tuqganlarig'a kiraytlar tedilar. Qadimiy el bo'lur”⁹. Kerayit – 92 bovli o'zbek qavmlari orasida tilga olingan qabila. Qozoqlar, qirg'izlar tarkibida ham uchraydi (kerey shakli ham qayd qilingan. Turli manbalarda kerayit so'zi “qora qo'y”, “qora odam” yoki “qarg'a” deb izohlangan. Etnonim oxiridagi “t” harfi ko'plik affiksi¹⁰.

Ushbu etnonim tomonim sifatida bir qancha hududlarda uchraydi. Jumladan, Navbahor, Koson, Ishtixon, G'uzor, Oqqo'rg'on tumanlarida Shu nomdagi qishloqlar mavjud. Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus tumanida esa Kerayit ovuli bor.

Mang'it etnonimi: “Shajarayi turk” asarida uchraydigan mang'it etnonimiga to'xtalib o'tsak. Ushbu etnonim turkiy xalqlar tarkibidagi qadimgi etnik guruhlarning nomidir. Mang'it so'zi manbalarda “mang'it”, “mankit”, “manqut” ko'rinishida uchraydi.

Mang'it etnonimi yurtimiz hududlari etnonim sifatida uchrashi bilan bir qatorda toponim sifatida mavjud. Xatirchi, Jondor, Ishtixon, Xo'jaobod, Jomboy, Bulung'ur, Qamashi, Qarshi, Chiroqchi, Xiva tumanlarida Mang'it toponimi, Buxoro, G'ijduvon, Kattaqo'rg'on, Peshku, Xatirchi tumanlarida Mang'iton, Urgut tumanida Mang'itobod toponimlari qayd qilingan.

Nayman: “Nayman elining zikri. Bu qadim el turur. Boshlari va mollari ko'p bo'lur erdi”¹¹.

Nayman – yirik qabila uyushmasi. Ko'plab turkiy xalqlarning tarkibiga kirgan. XIX asrning 70-yillarida o'zbek-naymanlar Zarafshon vodiysida, Farg'ona va Xorazmda yashagan. O'zbek-naymanlar XIX asrning oxirida 3ta yirik urug'ga bo'lingan: qo'shtamg'ali, sadirbek va uvoxtamg'ali¹².

Ushbu etnonim Bugungi kunda yurtimizning ko'pgina hududlarida toponim sifatida mavjud.

Nukuz (nukus, nekus) – ushbu etnonim toponim sifatida ham uchraydi. Eng mashhur toponim sifatida Qoraqalpog'iston Respublikasining Nukuz tumanini keltiramiz. Bundan tashqari, Koson, Shahrisabz tumanlarida Nekuz qishloqlari, Amudaryo, Chimboy tumanlarida Nukusovul ovullari bor.

Sariq – ushbu etnonimni yuqorida izohlab o'tdik. Sariq toponimi ham ba'zi hududlarda qayd qilingan. Jumladan, Qiziriq, Muborak tumanlarida ushbu etnonim toponim sifatida uchraydi.

Uyshun (uyshin, usun, uysun) – qadimgi turkiy etnonim. O'zbek, qozoq, qirg'iz, boshqird, qoraqalpoqlar tarkibida uyshun (uysun) qabilasi (urug'i) qayd qilingan. Urganch, Amudaryo, O'rta Chirchiq, Kattaqo'rg'on, Xatirchi tumanlarida Uyshun (Uyshin), Andijon tumanida Uyshunmahalla, Uyshunchek qishloqlari bor.

Qarluq: “Qorluq elining zikri. Qorluq eli Mo'g'ulistonda berk tog'larining ichinda yurt qilib o'lturdilar”¹³.

Qarluq, qorluq – qadimiy turk qabilalari. IV–VI asrlargacha qarluqlar Sibirda yashagan, keyinchalik qarluqlarning bir qismi Yettisuvga ko'chib kelib, VIII asr oxirida Qarluq davlatini barpo qilgan. X asr oxirida qarluqlar Movarounnahrda – Farg'ona va Zarafshon vodiylariga ko'chib kelgan, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Zarafshon vodiysining o'rta va quyi oqimlari,

⁸ Qorayev S. Топонимика. – Т., 2006. – В. 188.

⁹ Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.36

¹⁰ Qorayev S. Топонимика. – Т., 2006. – В. 195.

¹¹ Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 36.

¹² Qorayev S. Топонимика. – Т., 2006. – В. 204.

¹³ Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 32.

Surxondaryo viloyati hududlarida yashagan. Paxtachi, Olot, Muborak, Oltinsoy, Sho'rchi tumanlarida Qorluq, Qorliq qishloqlari bor¹⁴.

Qiyot: “Qayonning avlodi ko‘p bo‘ldi. Nukuzniki andin az bo‘ldi. Qayon avlodina Qiyot tedilar... Qiyot qayonning jam‘i turur”¹⁵.

Qiyot – qadimgi turkey qabilalardan biri. Ko‘pgina xalqlar, jumladan, o‘zbeklar, qozoqlar, qoraqalpoq tarkibiga kirgan. Qiyot etnonimi toponim sifatida ko‘p hududlarda uchraydi. Qashqadaryoning yuqori oqimida, Zarafshonning o‘rta oqimida, Xorazm vohasida yashaganlar. Qorako‘l, Kattaqo‘rg‘on, Ishtixon, Bulung‘ur, Gurlan, Jomboy, Oqdaryo, Bekobod, Beshariq, Namangan, Navoiy, Shovot, Yangibozor, Narpay, Shumanay, Xo‘jayli, Qorao‘zak tumanlarida Qiyot, Qibray tumanida Qiyotariq, Qo‘ng‘irot tumanida Qiyotovul aholi punktlari bor.

Xulosa qilib aytganda toponimlarning shakllanishida etnonimlarning ahamiyati yuqori. Etnoslarning joylashuv o‘rni ko‘p holatlarda toponimlarning vujudga kelishiga sabab bo‘lgan. Etnonimlarni, etnotoponimlarni o‘rganish tilshunoslik uchun ham, tarix uchun ham dolzarb hisoblanadi. Toponomik areallarni tadqiq qilish etnoslarning tarqalish hududlarini aniqlashda qo‘l keladi. Tadqiqot uchun esa “Shajarayi turk” kabi asarlar qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз // Советская этнография. – 1964. – №2. – С. 23
2. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народности и сведения об их численности // Живая старина. – СПб., 1896. – С. 75-86.
3. Qorayev S. Toponomika. – B. 175.
4. Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 42.
5. Шермухаммад Мунис. Муҳаммадризо Огаҳий. Фирдавс ул-иқбол. – Т., 2010. – 382 б.
6. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Т., 1964. – 437 б.
7. Ғулломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. – Т., 1959. – 323 б.
8. Йўлдошев М.И. Хива хонлигида ер эгалиги ва давлат тузилиши. – Т., 1959. – Б. 81.
9. Аҳмедов Б. Кўчманчи ўзбеклар давлати.
10. Ўзбек адабиёти хрестоматияси. II том. – Тошкент. – Б. 45–53.
11. Каримов Қ. Абулғозийнинг тилга оид баъзи қайдлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 2. – 1987. – Б. 57.
12. Худойназаров Ҳ. «Шажараи турк» ва унинг ўрганилиши. – Т., 1993. – Б. 8.
13. Ўзбек адабиёти тарихи. I жилд. – Т., 1988. – Б. 531.

¹⁴ Qorayev S. Toponomika. – Т., 2006. – В. 238.

¹⁵ Абулғозий. Шажараи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б. 29.